

Annales Beligues (1772-1776): conservatief-verlichte ideeën over macht en gezag

RIETJE VAN VLIET



Portret van Elie Luzac. Pastel, ca. 1770 (collectie Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden)

Een staatsvorm zonder Oranjes: dat is geen nieuw idee. Reeds in 1672, in het jaar dat de gebroeders De Witt werden vermoord als gevolg van een conflict met een Oranje, werd over het stadhouderschap een nationaal debat gevoerd. Die discussie zou ook in de achttiende eeuw gevoerd worden, vooral ten tijde van Willem V, die door zijn opposenten als een onbenul werd beschouwd. Hij stelde zich in diverse politieke kwesties volkomen initiatiefloos op en volgde de adviezen van zijn voogd, de hertog van Brunswijk, klakkeloos op. De stadhouder kon op den duur in de ogen van zijn critici geen goed meer doen, waarna er – onder druk van de burgerij – eerst een einde kwam aan de invloed van zijn voogd en daarna aan zijn eigen macht. Zijn positie was ver-

gelijkbaar met die van de Deense koning, die sinds zijn inauguratie in 1766 doorging voor een gemakkelijk beïnvloedbare losbol. Diens verlichte lijfarts Struensee, die zich aan het hof een dusdanig positie had verworven dat de conservatieve adel diens machtsgreep vreesde, werd op hardhandige wijze van het toneel verwijderd. Hoe het hem verging, hield ook in de Republiek de gemoederen bezig. Men zag immers hoe het gevecht om de macht zich in Denemarken afspeelde en men vroeg zich af hoe onaantastbaar de positie van een vorst was.

De *Annales Beligues* (1772-1776) was een van de tijdschriften waarin de ontwikkelingen aan het Deense hof nauwlettend werden gevolgd. Dit tijdschrift is tot nu toe nagenoeg onopgemerkt gebleven.¹ Tijdens mijn promotieonderzoek naar de Leidse boekverkoper Elie Luzac (1721-1796) werd ik op het bestaan ervan geattendeerd. De als conservatief-verlicht bekend staande Luzac – over wie straks meer – zou de auteur van het politieke tijdschrift zijn, zo meldde zijn eerste biograaf.² Omdat ook Elies oom Etienne en zijn neef Jean Luzac zich in een periodiek hadden uitgelaten over allerlei politieke gebeurtenissen, namelijk in de *Gazette de Leyde*, was het voor mij

interessant beide bladen naast elkaar te leggen. Te meer daar Etienne en vooral Jean Luzac in hun krant steeds meer blijk gaven van een pro-revolutionaire stellingname.³

Mijn speurtocht naar de *Annales Beligiques* dreigde echter op niets uit te lopen. Zowel de Centrale Catalogus, aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek, als de online raadpleegbare catalogi van grote bibliotheken in het buitenland gaven niet thuis wanneer de titel *Annales Beligiques* werd opgevraagd. Slechts dankzij de bibliotheek-automatiseringsstichting Pica konden exemplaren worden getraceerd: in de Syracuse University Library te New York en de National Library of Ireland in Dublin. Helaas blijken beide bibliotheken volgens hun eigen opgave slechts het eerste deel (januari tot en met juni 1772) te bezitten. De resterende delen zijn vooralsnog onvindbaar. Desalniettemin wordt het tijd om het werk aan de vergetelheid te ontrukken.⁴ In dit artikel komen eerst enkele boekhistorische aspecten aan de orde, daarna wordt een beeld geschetst van de inhoud van het blad, met bijzondere aandacht voor de affaire Struensee.

Annales Beligiques

De volledige titel luidt als volgt: *Annales Beligiques, contenant les nouvelles du monde les plus interessantes, l'état présent des différens royaumes, qui le composent, relativement à leur politique, à leur forces, à leur commerce, aux progrès de l'agriculture, des sciences, des arts & aux nouvelles découvertes qui se font.* Het blad verscheen in Amsterdam bij Daniel Jean Changuion in duodecimo-formaat. Iedere aflevering omvat gemiddeld 112 pagina's; er is een doorlopende paginanummering. Vanaf de tweede aflevering opent het tijdschrift met een eenvoudige illustratie van D. Numan, voorstellende een meisje met ganzenveer in de hand en een vel papier op schoot. Ze steunt op een boekwerk waarop het woord 'veritas' leesbaar is. Schuin achter haar zit een putto die over haar schouder kijkt naar wat ze schrijft.

De eerste aflevering begint met praktische informatie. De afleveringen zouden verschijnen aan het begin van iedere maand. De prijs bedroeg zes stuivers.⁵ De abonnee was echter per jaargang geen drie gulden en twaalf stuivers, maar exact drie gulden kwijt. Blijkens de distributiegegevens die Changuion in diverse afleveringen publiceerde, was de *Annales* niet alleen voor een binnenlands publiek bestemd, maar ook voor belangstellenden in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden.

In het voorbericht van de uitgever wordt ook de titel van het blad verklaard: er was gekozen voor het begrip 'Annales' in de titel omdat het om een soort jaarboek in afleveringen ging en 'Beligiques' omdat het blad in Holland gedrukt werd.⁶ Het doel van het tijdschrift was, vervolgde de uitgever, de lezers op aangename wijze gebeurtenissen te presenteren die zich in de wereld voordeden en hun te laten zien hoe wetenschap en kunsten voortschreden, welke ontdekkingen waren gedaan en welk onderzoek werd verricht op het gebied van landbouw, handel, natuurlijke historie en dergelijke.⁷ Er werd ook achtergrondinformatie gegeven, op grond waarvan de lezer zich een beter oordeel kon vormen. Zo werd ter verduidelijking van de gebeurtenissen in Zweden, waar de verlichte koning met geweld zijn gezag probeerde te bevestigen tegenover de conservatieve adel, twintig pagina's lang een encyclopedisch overzicht gegeven van dit land, zijn geschiedenis en zijn regeringsvorm.

Een politiek tijdschrift als de *Annales Beligiques*, waarin feiten en analyses van actuele gebeurtenissen worden gepresenteerd met als doel een kroniek voor het nageslacht te worden, was anno 1772 geen nieuw fenomeen.⁸ Zo werden er reeds in de zeventiende eeuw tijdschriften uitgegeven waarin het politieke nieuws over een

bepaalde periode werd samengevat. Voorbeelden waren de *Europische Mercurius* (1690-1756), vernoemd naar Mercurius als bode der goden, en de latere voortzetting ervan, de *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* (1766-1798). Opiniërend waren dergelijke tijdschriften niet, al vormen politiek-satirische bladen als de *Haegse Mercurius* (1697-1699) daar in zekere zin een uitzondering op. In de loop van de achttiende eeuw deed zich in de ontwikkeling van politieke tijdschriften een kentering voor. Stonden de redacteurs aanvankelijk min of meer aan de zijlijn van de politieke arena, in de tweede helft van deze eeuw begonnen ze zelf openlijk deel te nemen aan het politieke debat.⁹ Naarmate de tegenstellingen tussen orangisten en patriotten zich in de jaren tachtig verscherpten, brachten steeds meer uitgevers een politiek opinieblad op de markt. Zo uitgesproken opiniërend was de *Annales Beligiques* echter nog niet, al zal hieronder blijken dat de auteur wel degelijk zijn mening over de politieke gebeurtenissen uitsprak.

De verkoopgeschiedenis van het blad doet vermoeden dat de aanpak van Elie Luzac niet echt aansloeg. Er moest voor de *Annales* uitgebreid worden geadverteerd. Op zichzelf is dat niet vreemd. Wie de kranten van die dagen naleest, komt snel tot de ontdekking dat boekverkopers ook in de achttiende eeuw de krantenadvertentie veelvuldig als marketinginstrument gebruikten: om afzonderlijke afleveringen aan de man te brengen en om abonnees te werven. In het eerste jaar plaatste Changuion aan het begin van iedere maand een korte advertentie. Naarmate het periodiek bekender werd en de uitgever wellicht minder afhankelijk werd van de losse verkoop, gebeurde dit echter minder frequent, maar wel werden de advertenties uitgebreider.¹⁰

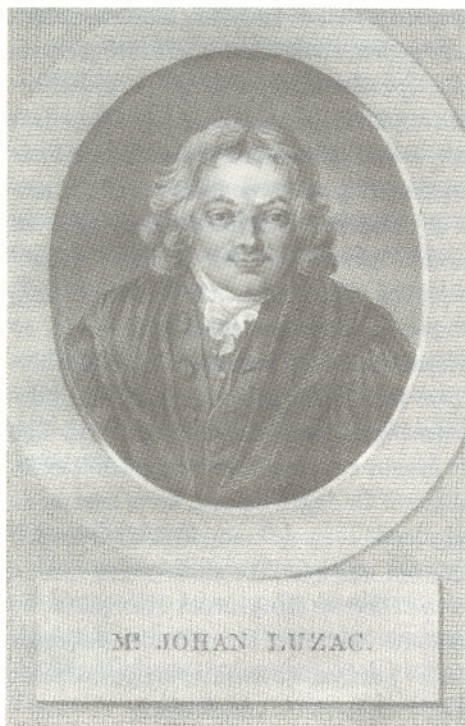
Regelmatig werden de vorige jaargangen te koop aangeboden. Ook dit hoeft er niet op te wijzen dat het met het debiet slecht gesteld was. Zolang er geen gegevens bekend zijn over de oplage, zijn uitspraken hierover speculatief. Desalniettemin lijkt het erop dat de verkoop tegenviel. In januari 1775 kondigde Changuion namelijk aan dat het tijdschrift met ingang van de vierde jaargang onder een nieuwe naam door het leven zou gaan: *Annales politiques, litteraires & amusantes*.¹¹

Een naamswijziging is geen ingreep zonder risico's. Het publiek is immers gewend aan de oude naam en hecht daaraan, abonnees vrezden zich in het nieuwe blad niet meer te herkennen en zeggen hun abonnement op. Changuion bombardeerde de krantenlezers dan ook met een reeks advertenties, waarin hij de verandering aankondigde.¹² In een prospectus lichtte hij de achtergronden van zijn besluit toe: de *Annales Beligiques* zou met zijn berichten over politiek, wetenschap en kunsten eentonig zijn en weinig tegemoet komen aan de diversiteit aan smaken van het publiek.¹³ Of het tijdschrift inderdaad na de naamsverandering het succes werd waarop Changuion had gehoopt, is zeer de vraag. Na 1776 werd er niets meer van vernomen.

Uitgever en auteur

De Amsterdamse uitgever van de *Annales Beligiques*, Daniel Jean Changuion (1738-1798), stamde uit een familie van Franse *réfugiés*, die aan het einde van de zeventiende eeuw de Champagne had ingeruild voor Holland. Daniel Jean was de jongste zoon van de Amsterdamse boekverkoper en uitgever van Franstalige werken, François Changuion.¹⁴

In het voorwoord legde Changuion uit dat de redactie bestond uit diverse medewerkers: 'amis de la vérité, de la politique & de l'humanité.'¹⁵ Ofschoon niet duidelijk is waarom Changuion wat het auteurschap betreft de waarheid geweld zou aandoen, is inmiddels bekend dat er slechts sprake was van één auteur: Elie Luzac. Diens eerste biograaf, Hendrik Constantijn Cras, schreef vol lof over de *Annales*. Het kon volgens



hem goed vergeleken worden met de *Gazette de Leyde*. Hij noemde in het bijzonder de onafhankelijke positie die Elie in zijn berichtgeving innam en diens nauwkeurige analyses.¹⁶

Met Elie Luzac als auteur had Changuion zich verzekerd van iemand die het publieke debat niet schuwde noch beducht was voor zijn steeds machtiger wordende patriotse opposenten. Luzac was zelf als boekverkoper-uitgever in Leiden actief, was inzake de uitgave van de *Dictionnaire van De Chauffepied* onder anderen met Changuion een compagnieschap aangegaan¹⁷ en had inmiddels een aanzienlijk fonds opgebouwd. Terwijl Luzac zich verder vooral manifesteerde als schrijver van rechtsgeleerde werken, verwierf hij in de Nederlanden vooral bekendheid door zijn bijdragen in het debat over het gezag van de stadhouder. Naarmate de tegenstellingen

tussen patriotten en orangisten zich scherper aftekenden, werden de reacties op Luzacs orangistische uitspraken feller. In veel patriotse pamfletten was Luzac het mikpunt, maar dat bracht hem niet tot zwijgen. Integendeel. Van zijn hand verschenen de tijdschriften *Reinier Vryaarts openhartige brieven* (1781-1784) en de *Vaderlandsche staatsbeschouwers* (1784-1788), en ook in andere geschriften liet hij blijken dat het volk niet gerechtigd is tegen de vorst, aan wie het de heerschappij had toevertrouwd, in opstand te komen.

Het politieke wereldtoneel anno 1772

Met een auteur als Elie Luzac zou het voor de hand hebben gelegen dat er in de *Annales Beligues* veel belangstelling uitging naar economie en wetenschap.¹⁸ De meeste pagina's zijn echter gevuld met politieke onderwerpen.

In kranten kon men het politieke nieuws goed volgen. Zo bracht de *Gazette de Leyde* verslag uit van wat er in Europa, in de Engelse koloniën in de Oost en in de Verenigde Staten gebeurde. Een vergelijking tussen de krant van Etienne en Jean Luzac en het maandblad van Elie Luzac, zoals Cras die in zijn necrologie maakte, ligt voor de hand. In zijn studie over de *Gazette de Leyde* geeft Jeremy Popkin een overzicht van de landen waarnaar de aandacht uitging. Zijn percentages zijn gebaseerd op tellingen, verricht in iedere vijfde aflevering van – in dit geval – 1772. Wat de *Annales Beligues* betreft, zijn de percentages in onderstaande tabel gebaseerd op het eerste half jaar van 1772.¹⁹

	<i>Annales Beligiques</i>	<i>Gazette de Leyde</i>
Scandinavië	27 %	19,5 %
Gr. Brittannië/Ierland	23 % (1)	20,6 %
Polen	12 %	17,7 %
Turkije	9,4 % (2)	8,3 %
Republiek	6,6 %	2,9 %
Frankrijk	6,2 % (3)	11 %
Duitse staten/Oostenrijk	4,8 %	13,1 %
Spanje/Portugal	2,6 %	3,1 %
Rusland	1,6 %	1,9 %
Italië	0,9 %	—
Verenigde Staten	0,4 %	—
Overig (4)	5,5 %	1,9 %

(1) Incl. de Engelse expansie in India. (2) Incl. Syrië. (3) Incl. Corsica. (4) In de *Annales Beligiques*: academies van wetenschappen en andere geleerdengenootschappen, prijsvragen en uitvindingen.

De tabel toont in de bestreken aandachtsgebieden enkele verschillen maar grosso modo blijken de auteurs van beide periodieken het politieke wereldtoneel nauwgezet te volgen.

In de jaren zeventig werd op diverse plekken in Europa strijd gevoerd tegen absolutisme, bureaucratie en militaire repressie. In Polen was het onrustig. Daar heerste sinds 1764 de gewezen minnaar van Catharina II, Stanislaw Poniatowski, die de adel tegenover zich vond bij zijn pogingen allerlei (staatsrechtelijke) hervormingen in te voeren. Ook de expansiedrift van de Turken vormde in de tweede helft van de achttiende eeuw een belangwekkend onderwerp. In de *Annales Beligiques* is te lezen over de onafhankelijkheidsstrijd van de Egyptische Mameluk Ali Bey, die in 1772 kans zag diverse steden in het toenmalige Syrië, waaronder Jeruzalem, op de Turken te veroveren.

Het evenzeer op expansie beluste Engeland werd door zijn burenen met argusogen in de gaten gehouden. Zij zagen bijvoorbeeld hun lucratieve handel met Bengalen, dat in 1765 onder Engels gezag was gekomen, ernstig bedreigd door de vestiging van de Engelse Oost-Indische Compagnie in Calcutta. In de *Annales Beligiques* werden herhaaldelijk overzichten gegeven van de enorme bedragen die er wat de Verenigde Oost-Indische Compagnie betreft mee gemoeid waren. Opvallend is dat er over Engeland zelf ook allerlei economische gegevens werden verstrekt, bijvoorbeeld van de binnen- en buitenlandse investeringen. De bedoeling is evident: de welvaart in Engeland was het gevolg van een goed handelssysteem en een verstandige buitenlandse politiek, waaraan het – zo leest men tussen de regels – schortte in de Republiek.²⁰

Objectiviteit inzake de affaire Struensee

Objectiviteit is in de periodieke pers een groot goed, ook in de achttiende eeuw. Er waren zelfs tijdschriften die deze eigenschap expliciet in de titel meevoerden. De door Elie Luzac uitgegeven *Bibliothèque impartiale* (1750-1758) is daar een voorbeeld van. Ook in de *Annales Beligiques* streefde hij objectiviteit na. Dit deed hij ondermeer door zijn feitenmateriaal zoveel mogelijk te putten uit primaire bronnen. Exacte bronvermeldingen gaf hij echter zelden. Etienne Luzac propageerde in zijn *Gazette de Leyde* eveneens een onafhankelijke werkwijze. Hij drukte niet alleen politieke berichten van overheidswege af maar ook bezwaarschriften daartegen, hetgeen hem echter niet

door iedereen in dank werd afgenomen. Zo probeerde de Deense overheid Etienne Luzac te beïnvloeden inzake de berichtgeving over de paleisrevolutie, die in 1772 in Kopenhagen had plaatsgevonden.

In het op absolute leest geschoeide Denemarken was zojuist de lijfarts van koning Christiaan VII, Johann Friedrich Struensee door toedoen van de conservatieve adel tot de galg veroordeeld. Een schijnproces maakte zijn positie kansloos. Hij werd enkele weken nadien naar het schavot geleid. Wat was er aan de hand? De Duitser had zich dankzij het vertrouwen dat hij van de geestelijk labiele koning genoot, een vooraanstaande positie aan het koninklijke hof verworven. Terwijl de jonge koningin Caroline Mathilde zich steeds meer aan de verlichte en vooral aandachtige Struensee hechtte, nam het verzet van de adel tegen diens groeiende macht toe. In hoog tempo probeerde Struensee Denemarken te hervormen. Op het gebied van het staatsrecht onderging het land vernieuwingen en ook wat de vrijheid van drukpers betreft werd de regelgeving gemoderniseerd. De veranderingen gingen de lokale adel echter veel te snel; hun macht zagen ze door toedoen van deze invloedrijke Duitser enorm teruggedrongen en toen duidelijk werd dat de vader van het pas geboren prinsesje niet hun koning maar Struensee was, was voor hen de maat vol. Struensee en de koningin werden in hechtenis genomen, het huwelijk van het koningspaar werd ontbonden, en enige tijd later werd het doodvonnis over Struensee voltrokken.²¹

De val van Struensee heeft blijkens de vele publicaties die hieraan gewijd zijn, de Nederlandse gemoederen lang beziggehouden.²² Ook in de *Gazette de Leyde* kon men erover lezen. De Deense overheid was razend, aangezien de correspondent van Etienne Luzac de kant van Struensee koos. Ze probeerde Etienne ertoe te bewegen de aanklacht tegen Struensee te publiceren. Etienne weigerde, maar nuanceerde wel zijn oordeel over Struensee. Toen de Denen bleven aandringen, was het voor de Leidenaar genoeg. Hij antwoordde hen dat hij nooit en te nimmer de waarheid geweld aan zou doen, noch uit animositeit, noch om hooggeplaatsten te plezieren.²³

Elie Luzac pakte in zijn *Annales Beligiques* de berichtgeving over Struensee anders aan. Dat was mogelijk doordat hij in het tijdschrift in beginsel meer ruimte tot zijn beschikking had dan in een krant als de *Gazette*. Een krant moet nu eenmaal de actualiteit volgen, hetgeen achteraf gezien tot versnippering van het nieuws leidt. Een auteur van een tijdschrift kan zich meer richten op een analyse van het gebeurde en een synthese van vele losstaande feiten. Elie Luzac gaf dan ook achtergrondinformatie, noemde alle namen van degenen die politiek en juridisch gezien bij de kwestie betrokken waren, besprak relevante wetsartikelen, citeerde – anders dan Etienne Luzac in diens *Gazette de Leyde* – uit de officiële sententie en voorzag dat alles van commentaar.

Behalve dat Elie Luzac de zaak Struensee van verschillende kanten trachtte te be-



Struensee speelt schaak met koningin Mathilde. Op de bank, met papagaai, ligt koning Christiaan. Bomann Museum Celle.

lichten, probeerde hij in zijn beschouwingen tot een oordeel te komen. Ook daarin was hij explicieter dan zijn oom Etienne. Enerzijds was er volgens Elie sprake van verwijtbaar gedrag van Struensee zelf – hij was een arts die zijn plek aan het hof niet kende en die misbruik had gemaakt van de jonge, nog sterk beïnvloedbare koning²⁴ – anderzijds had het volk het heft in eigen hand genomen en de regels van beschaaftheid overschreden.²⁵ Deze ambivalente houding bepaalde de conclusie van de auteur: het was Struensees eigen schuld maar de oneerlijke procesgang getuigde allerminst van een verlichte denkwijze.²⁶

Slot

De Leidse boekverkoper sprak in afkeurende zin over Struensees eigenmachtig optreden aan het Deense hof. In Luzacs ogen was de vorst de beschermheer van het volk, die opkwam tegen aristocratisch-oligarchische onderdrukking. Hij moest dan ook niets hebben van beschuldigingen aan het adres van de stadhouder – namelijk dat diens gebrek aan initiatief had geleid tot het algehele verval der natie – want voor de Leidenaar stond voorop dat iedere burger de plicht heeft eerbied te hebben voor zijn gezaghebbers.²⁷ Overeenkomstig met het gedachtegoed van de conservatieve verlichting vreesde hij dat ook in de Republiek aristocraten, regenten of zelfs burgers naar de macht zouden grijpen, zoals hij reeds in Kopenhagen zag gebeuren.

Toch was het lastig zijn standpunt inzake Struensee en de Deense vorst te bepalen, aangezien het – anders dan in de Republiek – in Denemarken ging om een verlicht staatsman versus een lictzinnige koning. Het verlichte ideeëngoed van de eerste kon op zichzelf wel de goedkeuring van Luzac wegdragen, in tegenstelling tot het schijnproces dat de Duitser ten deel was gevallen. Tot een eenduidig oordeel kon Luzac dan ook niet komen.²⁸

Of hij dat wilde is een andere zaak. De *Annales Beligues* bevond zich als tijdschrift nog in het voorstadium van het tijdperk waarin de opiniepers zou gaan floreren. Anders dan bijvoorbeeld *De Post van den Neder-Rhijn* (1781-1787), dat doorgaat voor het eerste politieke opinieblad van Nederland, legde Elie Luzac zijn visie op de politieke gebeurtenissen voorzichtig aan zijn lezers voor. Het was aan hen om zich op basis van de aangereikte informatie een oordeel te vormen. Slechts de goede verstaander kon er Luzacs politieke standpunt vinden. Pas in de jaren tachtig, toen het land overspoeld werd door een ware vloedgolf aan politieke publicaties, zou hij, in zijn Reinier Vryaarts brieven, de publieke opinie expliciet trachten te beïnvloeden.²⁹ De *Annales Beligues* past dan ook meer in de traditie van de *Europische Mercurius* en de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*. Of de *Annales* in latere jaargangen, nadat de politieke tegenstellingen in de Republiek manifest geworden waren, meegezogen werd in de politiseringstendens van de samenleving, is helaas niet te zeggen. Zolang er niet meer van de *Annales Beligues* boven water komt, is niet bekend of dit tijdschrift wellicht het eerste politieke opinieblad van Nederland is.

De vergelijking met de *Gazette de Leyde* kan de *Annales Beligues* wat het jaar 1772 betreft nog goed doorstaan. In dat jaar nam de jonge Jean Luzac de krant over van de oude Etienne Luzac, waarna de *Gazette* een radicalere koers insloeg. Tot dan toe had de krant een betrouwbaar en vooral eerlijk imago opgebouwd, waarbij Etienne zich steeds als een onbeïnvloedbare hoofdredacteur had opgesteld. Wat de berichtgeving over de hierboven genoemde politieke kwesties betreft, verschilden Etienne en Elie Luzac niet veel van elkaar. Interessanter zou zijn de werkwijze van de laatste te vergelijken met die van de radicalere Jean Luzac. Vooral waar het gaat om de 'oorlog der Noord-Amerikaansche Volkplantingen tegen Groot-Brittanniën' zou een boeiend

*> RIETJE VAN VLIET bereidt een proefschrift voor over uitgever-boekverkoper Elie Luzac. Zij is tevens hoofdredacteur van Profiel&, de krant van de Hogeschool Rotterdam.

- 1 De *Annales Beligiques* (hierna: AB) wordt niet vermeld in J. Sgard (red.), *Dictionnaire des journaux 1600-1789*, 2 delen, Parijs/Oxford 1991. De titel wordt wel genoemd in Th. Lunsingh Scheurleer (e.a.), *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, deel 6a, Leiden 1992, 262. Elie Luzac wordt ten onrechte als uitgever opgevoerd (zonder bronvermelding).
- 2 H.C. Cras, *Beredeneerd verslag omtrent de geschriften van den Heer Mr. Elias Luzac, in zijn leven advocaat te Leyden*. Algemeen Rijks Archief (ARA), 2e afd., collectie 15 Kemper (Cras), f. 76. Conservatieve verlichting is het 'streven [...] naar deelname aan de nieuwe sociabiliteitsstructuur, zonder de kerkelijke en politieke structuren van het ancien régime af te wijzen. [...] Waarden als gematigdheid, bescheidenheid en redelijkheid werden hoog gewaardeerd, fanatisme en bijgeloof streng afgekeurd.' J. van Eijnatten, 'Opklaring, opwekking en behoud. Religieus conservatisme in Nederland, 1780-1840', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 10 (1999), 1, II. Over Luzacs conservatief-verlichte ideeën: W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Speculum historiale 13), Assen/Maastricht 1993.
- 3 J.D. Popkin, *News and politics in the age of revolution. Jean Luzac's Gazette de Leyde*, Ithaca/Londen 1989.
- 4 Gebruikt exemplaar: Syracuse University Library (New York), Department of Special Collections, Ra 905. Met dank aan Anton Bossers, die het tijdschrift voor mij traceerde, en André Hanou en Paul Hoftijzer, die een eerdere versie van dit artikel van kritisch commentaar hebben voorzien.
- 5 De verkoopprijs aan collega-boekverkopers bedroeg 4 stuivers per aflevering. Amsterdam, Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (UBA-BVKB), BLU 19-2, *Boekverkopersgrootboek Luchtmans 1769-1773*, f. 482.
- 6 Sinds *Caesars Commentarii de bello Gallico* (58-52 vC) heten de bewoners van het noordelijkste deel van Gallië 'Belgen'. Daarmee worden ook de Hollanders bedoeld.
- 7 AB (mei 1772), 274. Het blad diende overigens tevens een moreel doel: AB (april 1772), 315.
- 8 G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Nederlandse cultuur in Europese context. IJkpunt 1800), Den Haag 1995, 82-84.
- 9 Johannes, 12.
- 10 *Leydse Courant* (hierna: LC) 3-2-1772. Overige advertenties: LC 2-3-1772, 1-4-1772, 1-5-1772, 1-6-1772, 1-7-1772, 3-8-1772, 2-9-1772, 2-11-1772, 1-1-1773, 1-2-1773, 1-3-1773, 2-4-1773, 6-9-1773, 1-11-1773, 19-1-1774, 4-2-1774 en 4-3-1774. Cf. de constatering dat boekverkopersadvertenties in de loop van de 18e eeuw steeds groter werden, in H. van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800*, Amsterdam 1999, 51-52.
- 11 Niet te verwarren met *Annales politiques, civiles, et littéraires du dix-huitième siècle* van Linguet (1777-1792).
- 12 LC 16-1-1775, 25-1-1775, 30-1-1775 en 1-2-1775.
- 13 UBA-BVKB. Map Prospectussen. D.J. Changuion 1789 Amsterdam. Advertenties voor het blad onder de nieuwe titel: LC 3-3-1775, 1-5-1775, 3-7-1775, 1-12-1775, 26-1-1776, 3-4-1776, 3-7-1776.
- 14 Over de familie Changuion: De Navorscher 1887, 37, 145-148.
- 15 AB (januari 1772), V.
- 16 H.C. Cras, *Notice sur la vie et les écrits d'Elie Luzac*, Parijs, J.B. Sajou 1813, 21.
- 17 Contract d.d. 1-10-1766. UBA-BVKB BVA 12-31.
- 18 Cf. de buitenproportionele bespreking van de plannen van J.W. Schomaker om een militaire kweekschool op te richten, in AB (maart 1772), 219-230. De Leidse boekverkoper Jan Hendrik van Damme, met wie Elie Luzac in 1774 zou fuseren, adverteerde voor dit werk in de LC 7-2-1772 en 14-2-1772.
- 19 Popkin, 88. De AB telt 604 pagina's, inclusief een telfout van 100 pagina's (overgang februari- en maartnummer). Er is geen rekening gehouden met het feit dat gebeurtenissen in bepaalde landen ook behandeld werden in hoofdstukken over andere landen. Bijv. de bemoeienissen van Engeland met Denemarken inzake de kwestie Struensee vindt men niet bij Denemarken maar bij Engeland.
- 20 AB (januari 1772), 84.
- 21 S. Winkle, *Johann Friedrich Struensee, Arzt, Aufklärer und Staatsmann. Beitrag zur Kultur-, Medizin- und*

- Seuchengeschichte der Aufklärungszeit, Stuttgart 1983, 3-323. Cf. K.F.H. de Kroon, 'Karoline Mathilde (17 januari 1772 – 17 januari 1922)', in: *De Navorscher* 1922, 71, 1-19 en H. Horstbøll, "Anybody may write anything". An experiment in freedom of the press in Copenhagen in the 1770s', op www.kb.dk/kultur/expo/porten/cult96/eo2.htm.
- 22 Ik noem slechts: A. van Halmael jr, *Mathilda en Struensee: treurspel*, Leeuwarden, Suringar 1837, en H.J. Schimmel, *Graaf Struensee: dramatische schets*, Amsterdam, L.F.J. Hassels 1855. Een opmerkelijk gedicht droeg toneelschrijver J. Nomsz op aan de Deense koning:
 De Heiden Titus treurde als hy moest vonnis vellen;
 De Christen Christiaan volgt hem in goedheid na;
 Hy vonnist, en om zig daarover niet te kwellen,
 Gaat hy ter Rechtaale uit, en rydt naar de Opera.
 Afgedrukt in J. Nomsz, *Mengelwerk van den heere J. Nomsz*, Amsterdam s.n. 1776 (ex. UBL 1203 G 1). Met dank aan Ton Jongenelen, die mij op dit gedicht wees. Cf. AB (mei 1772), 323 ff. Verder zouden de onbenullige koning en de verlichte koningin in Multatuli's *Vorstenschool* geïnspireerd zijn op het Deense koningspaar.
- 23 Popkin, 140-141.
- 24 AB (februari 1772), 130-133.
- 25 AB (februari 1772), 127.
- 26 AB (april 1772), 278. Cf. AB (mei 1772), 301-303 en 317 ff en AB (mei 1772), 313.
- 27 Reinier Vryaarts openhartige brieven, o.a. in het 8e stuk (1782), 1.
- 28 AB (juni 1772), 442.
- 29 N.C.F. van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout (e.a. red.), *Voor Vaderland en Vryheid. de revolutie van de patriotten*, Amsterdam 1987, 97-130.
- 30 Dit onderwerp werd volgens Cras, *Beredeneerd verslag*, 76, eveneens in de AB behandeld.